

ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ Г.С.СКОВОРОДИ У КОНТЕКСТІ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ XVIII СТ.

Вимоги сучасної парадигми історико-педагогічного мислення, що передбачає врахування соціокультурних, культурно-антропологічних і педагогічних домінант [9], зумовили спробу з'ясувати вплив науково-педагогічних ідей сучасників на формування поглядів Г.С. Сковороди. Звертає увагу той факт, що викладачами Григорія Сковороди в Києво-Могилянській академії були видатні постаті українського бароко. Попри всю очевидність, що геніальний учень мав сприйняти й наслідувати їхні прогресивні ідеї, видається цікавим простежити тяглість національних педагогічних ідей і їх трансформацію у творчості Г.С. Сковороди.

Безсумнівно, що соціально-історичні події і суспільний розвиток в цілому зумовлюють формування світоглядних позицій його сучасників. Протягом сторіч геополітичне розташування України між Заходом і Сходом, безперервна боротьба за власну державність з Польщею, Росією і Турцією, утримання на позиціях православ'я серед експансії католицизму й мусульманства створюють брутальні умови для власного національного й суспільно-державного розвитку. В цьому сенсі видається слушною заувага про те, що в суспільній і державницькій історії України було небагато явищ, які довго тривали б у часі, і в бурхливих XVII-XVIII ст. «чи не єдиним яскравим винятком є діяльність Києво-Могилянської академії», за часи функціонування якої з 1615 до 1817 р. «розквітла українська освіта, наука і мистецтво» [1, 9]. У XVII-XVIII ст., в період, який О.В. Сухомлинська означає в історії педагогіки як період українського бароко [10], виник «феномен людини бароко в усіх своїх суперечностях», як «універсальний образ діяча бурхливої епохи воєн і руйнацій, який копіткою повсякденною працею на своїй малій ділянці намагався вдосконалити суспільство, змінити його на краще» [6, 17]. Саме в таких умовах національна еліта, яка була об'єднана Києво-Могилянською академією, визначає вектор розвитку, позбавлений одномірної ортодоксії, який став напрямом розвитку всього суспільства. За висловом З.І. Хижняк [12, 11], Академія зберігає національні надбання у царині освіти, виховання, віри, традицій, і водночас стає на шлях засвоєння західноєвропейських духовних здобутків, що стало своєрідним культурним компромісом між східною, слов'яно-візантійською, й західною, європейською, культурою.

Як відомо, Григорій Сковорода навчався у Києво-Могилянській академії протягом кількох років, із перервами, які пояснюються різними причинами, і повертався до навчання при першій же можливості. Вчителями Г.С. Сковороди¹ були Симеон Тодорський, у якого в 1738-1741 рр. студіював Григорій німецьку,

---

¹ Беручи до уваги і поважаючи думку таких дослідників життя і творчості Г.С. Сковороди як Д.І. Багалій, М.І. Петров, П.М. Попов та ін., ми поділяємо міркування і тут дотримуємося періодизації, даної Л.Є. Махновцем.

грецьку та старосєврейську мови; Павло Конюшкевич, що вів клас поетики, який відвідував Сковорода у 1738-39 н.р.; Сильвестр Ляскоронський, що навчав риторики у 1739-40 р. У 1740-41 навчальному році Сковорода перебуває перший рік у класі філософії, де читає в цей час Михайло Козачинський (щоправда другий рік в цьому класі Сковороді завершити не довелося, оскільки змушений був залишити Академію за наказом про набір співаків до придворної капели і зміг продовжити навчання у класі філософії лише у 1744-45 р. у того ж таки викладача, повернувшись із Санкт-Петербурга). У 1751 р. Г. Сковорода після поїздки закордон і вчителювання у Переяславі починає вчитися в богословському класі Георгія Кониського, де проводить і другий навчальний рік 1752-53, і з якого його як кращого студента академії навесні 1753 р. митрополит Тимофій Щербицький направляє вчителювати до свого друга Степана Томари в с. Коврай. Богословська освіта Григорія Сковороди (тобто завершальний курс Києво-Могилянської академії) залишилася незакінченою, що він і засвідчує в подальшому, називаючи себе «студентом богослов'я».

Як наукова й освітня інституція Києво-Могилянська академія охоплює кілька напрямів відтворення і розвитку національної культури: освітній, науковий і просвітницький. Провідні ідеї та й саме спілкування з викладачами – видатними діячами української культури – під час навчання не могли не вплинути на талановитого Григорія Сковороду. В життєвому шляху й творчій спадщині Г.С. Сковороди можна спостерігати наслідкування й розвиток кращих ідей української науково-педагогічної думки.

Серед іншого Академія розв'язувала складне мовне завдання. Як відомо, розвиток національної мови – визначальний фактор існування нації, і саме в Києво-Могилянській академії він знайшов всебічну підтримку. Там функціонує і вивчається кілька мов, якими на той час говорила і послуговувалася освічена Європа. Наукову основу викладання іноземних мов – грецької, німецької, польської, французької – було закладено саме викладачами Києво-Могилянської академії. Багато хто з них, а саме Симеон Тодорський (1701-1754), Варлаам Лящевський (бл. 1704-1774), Давид Нащинський (1721-1793) навчалися в Галле (Німеччина), в Магдебурзькій академії, яка мала славу світового центру мовознавства. Заслугою професорів і викладачів Києво-Могилянської академії стало залучення до наукового і ділового вжитку української книжної мови, витіснення з неї церковнослов'янських і латинізмів, збагачення її народною, а також науковою і літературознавчою лексикою, що призвело до формування літературної української мови. Не зважаючи на соціально-історичні події XVII-XVIII ст., в культурному житті українського бароко переважала українська мова [2].

Петро Конюшкевич (у деяких виданнях – Канюшкевич) (чернече ім'я Павло) (1705-1770), якого було запрошено до викладання в класі піітики, про що згадувалося вище, читав свій курс у 1738-40 рр. Потому фактично усі свої зрілі роки (з 1741 по 1768) змушений був провести за межами України. Як митрополит Тобольський і всього Сибіру надзвичайно багато сил віддавав благородній справі просвітництва й освіти. За свідченням сучасників [2], «вперто говорив українською мовою», і це в той час, коли, як зазначають

дослідники історії, «русифікація окраїн імперії стала важливою внутрішньополітичною доктриною», яка фактично проголошувала «стирання історичної пам'яті підневільних народів» [4, 87].

Про знання і ставлення до мов Григорія Сковороди свідчать факти його біографії. Не останнім аргументом для залучення Г. Сковороди до складу групи співвітчизників з метою поїздки до Токаю було його володіння західними мовами, що й дозволило йому навчатися, слухаючи лекції в університетах Європи. Висунення кандидатури Григорія Сковороди для виховання і навчання діда Степана Томари теж, певна річ, відбулося із врахуванням його блискучої підготовки з усіх дисциплін і знання кількох іноземних мов. Наслідуючи принципи навчання іноземним мовам в Академії, Г. Сковорода використовує для спілкування (і одночасно вправлення свого учня) в листах із Михайлом Ковалинським латину, грецьку. В той же час застерігає у своїх творах, що навчання, особливо на початкових стадіях, має здійснюватись рідною мовою. І саме рідною українською Григорій Сковорода пише свої роздуми, і надзвичайно близькою до народної розмовної мови, складені його найбільш відомі та шановані народом України пісні та байки.

Показовим для врахування впливу особистості вчителя на формування вихованців є випадок із викладачем Ляскоронським (чернець ім'я Сильвестр) (р.н. невід. – 1754), який, читаючи риторику в 1738-40 рр., пише «Трагедокомедію» (великодня драма). Цінність твору в тому, що автор свідомо виходить за рамки сталих правил і обмежень цього жанру і, закріплює літературознавче нововведення, що фактично свідчить про демократичні настрої і конструктивізм. Враховуючи таланти Г. Сковороди, з великою вірогідністю можна сказати, що він брав участь у здійсненні постановки «Трагедокомедії» свого вчителя, оскільки такі п'єси спеціально створювалися для виконання студентами Академії. У 1746 р. Ляскоронський стає ректором Києво-Могилянської академії і архімандритом Київського Братського монастиря, і, як свідчать факти [2], залишиться активним і принциповим, демонструючи творче ставлення до оточуючого світу, а не сліпе наслідування з брутальним дотриманням правил.

Аналізуючи творчість та ідеї Мануйла (Мануїла) Козачинського (чернець ім'я Михайло) (1699-1755) [11], який був одним з авторитетніших професорів Академії, можна ясно побачити підґрунтя педагогічних ідей Григорія Сковороди. У філософському курсі вчений ввів розділ психології, в якому розглядав питання психології діяльності, волі, емоцій і характеру. М. Козачинському належить термін свідомість в позначенні людської душі. Вчений відокремлював людську діяльність від діяльності тварин, критерієм чого слугували усвідомленість мети і визначення засобів для її реалізації; вбачав природу людини в цілеспрямованій діяльності.

На думку М. Козачинського, людина, що приходить у світ, наділена «потенціями» розумової діяльності. У процесі життєдіяльності формується так звана «друга природа» людини, яка разом із «загальною природою», даною від народження, становить ціле – індивідуальність, особистість.

Значним кроком уперед у вченні Козачинського, що характеризує

розвиток гуманітарної науки XVIII ст. в цілому, була думка про те, що людина формується із власних задатків за допомогою виховання, діяльності і самовиховання: «...чеснота не є від природи... але від вправи... Діючи справедливо, ми стаєм справедливими». Метою розвитку він вважав досягнення справжнього блага й уникнення лиха, що можливе лише завдяки цілеспрямованому навчальному і виховному процесу. У М. Козачинського, виховання і вдосконалення особистості лежить в площині моральності вчинків, і шлях до цього – невтомна праця.

Ідея М. Козачинського про об'єднання в індивідуальності «загальної» і «другої» природи людини, яка формується протягом життя, у Г. Сковороди знаходить відтворення у філософському трактуванні «двох натур» людини – видимої і невидимої, матеріальної і духовної. Суть людини Григорій Сковорода бачить у її внутрішньому змісті: «... мысль есть главною нашею точкою... А посему-то она часто и сердцем называется. Итак, не внѣшняя наша *плоть*, но наша *мысль* – то главный наш *человѣк*. В ней-то мы состоим. А она есть нами» [7, 160]. І саме про формування і вдосконалення другої природи йдеться у педагогічних настановах Григорія Сковороди.

Михайло Козачинський у педагогічній діяльності спирався на переконання, що основою чеснот людини є розум, а рушієм усього – освіта. Отже пильної уваги педагогів потребує розвиток розумових здібностей учнів. Григорій Сковорода, поділяючи погляди свого вчителя на першочерговість навчання й зазначаючи, що «праздность тяжелее гор Кавказских», наголошував на постійному пізнанні: «Немає години, не придатної для занять корисними науками, і хто помірно, але постійно вивчає предмети, корисні як у цьому, так і в майбутньому житті, тому навчання – не труд, а втіха». І визначає мотиваційний аспект навчання: «Коли не любити всією душею корисних наук, то всякий труд буде марним» [8, 220-221]. Особливо Григорій Сковорода підкреслює, що наука принесе користь, якщо вона відповідає внутрішній потребі людини, її «сродності»: «наука приводит в совершенство сродность. Но если не дана сродность, тогда наука что может совершить? Наука есть практика и привычка и есть дочь природы» [7, 438]. Проте відповідальність за моральність вчинків Григорій Сковорода покладав не на розум, а на «серце», тому постійно присутня в його творчості тема духовного збагачення і вдосконалення особистості.

Ключовою позицією Г.С. Сковороди, підґрунтям його вчення, що базується на постулаті М. Козачинського про пізнання світу, є ідея самопізнання. «Узнай себе», «не разумѣть себе самага, слово в слово, одно и то же есть, как и потеряют себе самага», – ця думка пронизує твори Г.С. Сковороди. Він наполягає на необхідності самопізнання, використовуючи в своїх творах надзвичайну образність, яка вичерпно вимальовує внутрішню природу людини, що відтворює психологічну глибину його роздумів: «Ищи, ступай в двери, мети хорошенько дом. Рый в нем. Перебирай все. Вывѣдывай закаулки. Вышупывай всѣ потайники, испытывай, прислушивайся...» [7, 220].

Самопізнання, за Г.С. Сковородою, веде до самовдосконалення. Ця головна ідея втілена в тезі про те, що людина, яка переймається самопізнанням

«преображается во источник», який «вѣчно парою дышет, оживляющею и прохлаждающею». Ідея саморозвитку, поки що не сформульована окремо, присутня в словах і образах «преображается», «преобразился», «истаяв от самолюбного пламя» (вогонь – образ переходу з одного стану в інший), «из ползущаго червища востал еси пернатым мотыликом», «всяк есть тѣм, чіе сердце в нем» [7, 154]. Усе це ознаки набуття нової якості, тобто розвитку.

Від самопізнання Г.С. Сковорода іде до самореалізації, він доводить, що саме лише самопізнання не може дати можливості повного саморозкриття особистості. Розкриття внутрішньої сутності людини слід скоординувати із її місією в суспільстві, з'ясувати її «сродность» до певного виду діяльності.

Практично за сторіччя до того, як суспільна думка піднялася до розуміння соціальної ролі людини, услід за М. Козачинським, Григорій Сковорода зазначає, що праця «сличает» людей і цим самим відрізняє їх від «глупомудрой мартишки». У Г.С. Сковорода саме праця, напруження інтелектуальних і моральних сил стає тим шляхом, яким має йти людина не лише в пізнанні світу, самопізнанні, але й в постійній роботі з духовного самовиховання, зростання, тобто саморозвитку. Про це говорить Григорій Сковорода практично в усіх своїх творах, особливо ж у тих, що мали спеціальне педагогічне спрямування і призначення, як от листах до учня Ковалинського. У них Г.С. Сковорода крок за кроком виписує методику самовиховання й самозростання. Григорій Савич наголошує, що «щасливіший, хто залюбки обробив ниву душевну свою». Спонукаючи до рефлексії і самовдосконалення, педагог зауважує:

Ти ж наглядай за душею, яке в ній зело проростає,

І не барися полоть, як де недобре зійшло.

Все повиполуй мерщій...

Г. Сковорода застерігає, аби багатство не заглушило совісті, радить не засмічувати почуття, відкидати гордощі, неситу пиху й славолюбство, називаючи все це «скороминущим», і навпаки – добрі рослини викохувати, щонайперше – «квітку святу чистоти». Понад усе Г. Сковорода ставить доброчесність, яка «робить щасливим і зберігає щастя».

Услід за М. Козачинським, який бачив щастя людини у вмінні користуватися власним розумом, умінні індивіда постійно узгоджувати особисту поведінку із його власною «природою», Г. Сковорода порівнював щастя з «веселієм сердечным», «душевным миром», «радістю сердца», «благим сердцем». Він радив: «Збери свої думки і в собі самому шукай справжніх благ». Але, відчуваючи соціальну природу людини, наставляв: «Колупай всередині себе колодязь тієї води, яка зросить і твій дім і сусідські. Всередині тебе є та основа, яку Плутарх називає джерелом спокою: намагайся це джерело очистити...» [8, 309].

Думка Г.С. Сковорода, яка корелюється із сучасними науково-педагогічними поглядами, і у чому Григорій Сковорода значно випередив свій час, це розуміння щастя як реалізації особистості відповідно до потреб і можливостей – встановлення «нерівної рівності». Збереження здоров'я і оволодіння «мистецтвом життя» – «жити за натурою, задовольняючись малим», постійне моральне самовдосконалення, а також набуття певного ціннісного

рівня людського існування, виявом якого є «вдячність» – ось складові сквородинського щастя.

Кониський Григорій Осипович (у чернетстві Георгій) (1717-1795) [11] – учитель філософії Григорія Сковороди – після закінчення повного курсу Києво-Могилянської академії як один із найздібніших учнів був залишений для викладання. Під час читання першого ж курсу – поетики – зробив новвацю: ввів розділ про український вірш і написав кілька поетичних творів українською мовою для підтвердження теорії. Якісно новими були також зміни, внесені Георгієм Кониським у курс філософії, які узгоджувалися з напрямом розвитку європейської науки, а саме Р. Декарта, а в галузі педагогіки – з дидактичними принципами Я.А. Коменського.

Георгій Кониський звільняє філософію від схоластики, а етичні норми розглядає під кутом зору активного характеру людської діяльності, які визначаються наявністю «вільної волі». З іншого боку, Г. Кониський стверджує, що сама «природа є принципом і причиною руху і спокою». Розвиток цих філософських тез Г. Кониського легко простежується у переконаннях Г. Сковороди: «Природа есть первоначальная всему причина и самодвижущаяся пружина [7, 417-418]. Звідси й настанови Григорія Савича, які нині розцінюються як цілком педагогічні: «Аще всяческая строит премудрая і блаженная натура, тогда како не едина она и исцѣляет и научает? Всякое дѣло спѣет, аще она путевождает. Не мѣшай только ей, а если можеш, отвращай препятствия и будто дорогу ей очищай; воистину сама она чисто и удачно совершит» [8, 104]. Звідси й базальні принципи його вчення: «узнай себе», «владѣние по сродности» та «неравное всѣм равенство». Призначення, а отже і щастя кожної особистості індивідуальне, але, за переконанням Г.С. Сковороди, його можна досягти кожному, пізнавши себе і примінивши свої здібності за принципом «сродности», розвивши себе до тієї межі, коли, рефлексуючи, можна констатувати: «наполнен по вмѣстимости» і «есть полный».

Відаючи належне зауваженню О. Пахльовської про те, що «зі стін Академії вийшов новий тип українського інтелектуала, який згодом блискуче вивершиться і разом з тим завершиться в геніальній постаті Сковороди», слід замітити, що в історії України, особливо ж періоді бароко, постатей, рівних Г.С. Сковороді за глибиною теоретичних відкриттів, новаторством думок, силі інтелекту було немало. Геніальність Григорія Сковороди виявилася в тому, що він продемонстрував «відмову вільного розуму від нав'язаних інституційних регламентацій, автономію інтелекту від апріорних моделей» [5, 25]. Зауважимо тут, що Г.С. Сковорода був свідомий оригінальності своїх ідей і достатньою мірою освічений, аби бути переконаним у їх правильності. Принцип самопізнання – це, за висловлюванням геніального філософа і педагога, «наука глубочайшая и новѣйшая... Новая затѣм, что нигдѣ ея не обучаются», проте, за його переконанням, «самонужнѣйшая». Так само свідомо, в часи насильницького й добровільного зросійщення інтелектуальної еліти нації, він відмовляється від офіційних посад і почестей, аби зберегти свободу дій і поглядів. Цей вибір дав змогу Григорію Сковороді шляхом просвітництва найширших народних мас зберегти свої ідеї, заронивши зерна свого вчення в

народну свідомість. Поряд з іншими, переконливим свідченням є висловлювання М.І. Костомарова майже півсторіччя потому: «...Всѣкий грамотный малоросиянинъ знаетъ о немъ; имя его известно очень многимъ изъ неграмотнаго народа...». Микола Костомаров дуже точно пояснює причину такої довгої пам'яті і любові до Григорія Сковороди – «по его величию на свой вѣкъ, по степени, в какой он выражаетъ побужденіе, умственное, нравственное состояніе, направление окружающей его среды, по вмѣстимости въ немъ умственныхъ требованій и вкуса современниковъ» [3]. Так склалися соціально-історичні умови, що саме Григорій Сковорода і тільки Григорій Сковорода – не лише творець, а й провідник своїх ідей у життя – зміг повною мірою передати нащадкам свої погляди, ставши тим містком між періодом українського барокко і епохою українського відродження, який дозволяє говорити про тяглість українських педагогічних ідей і творче їх використання у педагогіці пізніших періодів.

Роздуми Г.С. Сковороди в рівній мірі ґрунтувалися й акумулювали погляди видатних українських діячів XVIII ст., що, ми сподіваємося, нам вдалося продемонструвати в даній статті, навівши приклади з життя й діяльності, а також окресливши ідеї викладачів Києво-Могилянської академії, що безпосередньо навчали майбутнього мандрованого філософа. Григорій Сковорода творчо узагальнив і розвинув думки своїх попередників, створивши власну оригінальну філософсько-етичну систему, на якій ґрунтувалися його педагогічні погляди щодо розвитку особистості.

Григорій Савич Сковорода розумів розвиток передусім як скероване особистістю самовиховання, духовне вивищення особистості. «Внутрішній», духовний розвиток особистості для Сковороди мав найбільшу цінність,

Головна відмінність педагогічних поглядів Г.С. Сковороди від поглядів його сучасників у тому, що основна робота з навчання і виховання має відбуватися у внутрішньому світі особи. Тобто розвиток особистості – це самонавчання і самовиховання. Зростання моральності, духовне самовдосконалення – складові особистісного розвитку. Шлях саморозвитку – постійна напружена праця із засвоєння основ наук і вправління в моральних вчинках, збагаченні духовного світу особистості. На думку Г.С. Сковороди, людина народжується для щастя і основне завдання педагога – не зашкодити вільному її розвитку відповідно до нахилів і здібностей, даних природою. Педагогічні пріоритети Г.С. Сковороди, а отже і педагогічна мета – навчити людину самопізнанню, рефлексії, адекватному сприйняттю світу і себе в ньому, а також постійному набуттю нових знань і самовдосконаленню, тобто розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Брюховецький В.С. Києво-Могилянська академія в іменах, XVII-XVIII ст.: Енцикл. вид. / Упоряд. З.І. Хижняк; За ред. В.С. Брюховецького. – К.: Вид. Дім «КМ Академія», 2001. – 736 с.: 290 іл. – С. 7-10.
2. Києво-Могилянська академія в іменах, XVII-XVIII ст.: Енцикл. вид. / Упоряд. З.І. Хижняк; За ред. В.С. Брюховецького. – К.: Вид. Дім «КМ

- Академія», 2001. – 736 с.: 290 іл.
3. Костомаров М.І. Слово о Сквородѣ. – Архів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України, ф. ХХІІ, од. зб. 5, 4 арк.
  4. Кремень В., Ткаченко В. Україна: Шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації: Монографія. – К.: Видавничий центр «ДрУк», 1999. – 448 с.
  5. Пахльовська О. Києво-Могилянська академія як чинник становлення національної самобутності Української культури: парадокси еволюції // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII-XVIII ст.: Енцикл. вид. / Упоряд. З.І. Хижняк; За ред. В.С. Брюховецького. – К.: Вид. Дім «КМ Академія», 2001. – 736 с.: 290 іл. – С. 19-26.
  6. Радишевський Р.П., Свербигуз В.Б. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко / НАН України. Міжнародна школа україністики. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2006. – 552 с.: іл..
  7. Скворода Г. Повне зібрання творів у двох томах. – К.: «Наукова думка», 1973. – Т. І.
  8. Скворода Г. Повне зібрання творів у двох томах. – К.: «Наукова думка», 1973. – Т. ІІ.
  9. Сухомлинська О.В. Концептуальні засади розвитку історико-педагогічної науки в Україні // Шлях освіти. – 1999. – № 1. – С. 37-40.
  10. Сухомлинська О.В. Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992-2002. Збірник наукових праць до 10-річчя АПН України / Академія педагогічних наук України. – Частина 1. – Харків: «ОВС», 2002. – 640 с. – С. 37-54.
  11. Українська педагогіка в персоналіях: У 2 кн. Кн. 1: Навчальний посібник / За ред. О.В. Сухомлинської. – К.: Либідь, 2005. – 624 с.
  12. Хижняк З.І. На шляхах історії // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII-XVIII ст.: Енцикл. вид. / Упоряд. З.І. Хижняк; За ред. В.С. Брюховецького. – К.: Вид. Дім «КМ Академія», 2001. – 736 с.: 290 іл. – С. 11-18.